

İŞGALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRİN SU VƏ TORPAQ EHTİYATLARINDAN İSTİFADƏNİN SOSIAL, İQTİSADI VƏ EKOLOJİ ƏSASLARI

Ağamir Həşimov

Azərbaycan Hidrotexnika və Meliorasiya Elm İstehsalat Birliyi

Hidroqrafik şəbəkə olaraq Qarabağa aid çaylar iki qrupa bölünür: Kürün sağ qolları (İncəçay, Tərtərçay, Xaçınçay, Qarqarçay və Xonaşençay) və Arazın sol qolları (Bəsitçay, Oxçuçay, Həkəri çayı, İncəçay, Çaylaqçay, Çaxmaqçay, Qozluçay, Çərəkançay, Quruçay və Köndələnçay). Su ehtiyatları böyük olan çaylar Həkəri çayı ($1171 \cdot 10^6 \text{ m}^3$), Tərtərçay ($728,5 \cdot 10^6 \text{ m}^3$) və Oxçuçaydır ($406 \cdot 10^6 \text{ m}^3$). Su ehtiyatları az olan çaylar Çaxmaqçay ($3,15 \cdot 10^6 \text{ m}^3$), Çərəkançay ($4,42 \cdot 10^6 \text{ m}^3$) və Qozluçaydır ($5,36 \cdot 10^6 \text{ m}^3$).

İşğaldan azad olunmuş ərazilərin ümumi çay su ehtiyatlarının həcmi $2786,5 \cdot 10^6 \text{ m}^3$ olub, onun $966,26 \cdot 10^6 \text{ m}^3$ -i tranzit, $1820 \cdot 10^6 \text{ m}^3$ -i isə yerli axından ibarətdir.

Tranzit axınlı çayların tranzit axın həcmələri aşağıdakıdır: Bəsitçay ($33,11 \cdot 10^6 \text{ m}^3$), Oxçuçay ($299,25 \cdot 10^6 \text{ m}^3$) və Həkəri çayı ($633,9 \cdot 10^6 \text{ m}^3$).

İşğaldan azad olunmuş ərazilərdəki su anbarları aşağıdakılardır: Xudafərin ($1,6 \text{ mld. m}^3$), Sərsəng (565 mln. m^3), Xaçınçay (23 mln. m^3), Suqovuşan ($5,8 \text{ mln. m}^3$), Aşağı Köndələnçay ($9,5 \text{ mln. m}^3$), Köndələnçay-1 ($1,6 \text{ mln. m}^3$) və Köndələnçay-3 ($3,6 \text{ mln. m}^3$).

İşğaldan azad olunmuş ərazilərin yeraltı su ehtiyatlarının xarakterik bölgələr üzrə göstəriciləri: Kiçik Qafqazın dağlıq bölgəsinin Xankəndi sahəsi $9,0 \text{ min m}^3/\text{gün}$, dağətəyi bölgələrin lokal sahələri (çayların yataqaltı suları): Qarqarçay $39,3 \text{ min m}^3/\text{gün}$, dağətəyi düzənliklərin Qarabağ sahəsi $1822,8 \text{ min m}^3/\text{gün}$, Cəbrayıl sahəsi $234,6 \text{ min m}^3/\text{gün}$ və cəmi yeraltı su ehtiyatları isə $2105,7 \text{ min m}^3/\text{gündür}$.

İşğaldan azad olunmuş ərazilərin su ehtiyatlarından səmərəli istifadəyə nail olunması üçün ilk növbədə işğal müddətində işğalçıların su təsərrüfatı obyektlərində törətdiyi dağıdıcı fəaliyyətlərin nəticələri, 30 illik işğal müddətində çay sistemlərində formalaşmış yeni ekoloji və hidroloji vəziyyət hərtərəfli öyrənilməli və nəticələr nəzərə alınmaqla aşağıdakı istiqamətlər üzrə su təsərrüfatı fəaliyyətlərinə başlanılmalıdır:

- Bütün su təsərrüfatı tədbirləri üzrə layihə qərarlarında hövzə prinsipi əsas götürülməklə çayların ekoloji vəziyyətinin yaxşılaşdırılması, onların su ehtiyatlarının kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinin yüksəldilməsi və bu ehtiyatların gələcək nəsillərə çatdırılması öz həllini tapmalıdır;

- Əsas çaylar üzərində axının nizamlanmasını və müxtəlif təsərrüfat sahələri üzrə çoxtəyinatlı istifadəni təmin edən (su təchizatı, suvarma, balıqçılıq, hidroenergetika, turizm və rekreativ məqsədlər və s.) su anbarlarının tikintisi;

- Həkəri çayının su ehtiyatlarından səmərəli istifadənin təmin olunması üçün Həkəri çayı və onun qolu olan Bərgüşadçay üzərində ayrılıqda su anbarlarının tikintisi;

- Həkəri çayının və Tərtərçayın suyunun içməli su baxımından təmizliyini (tam olaraq ölkə ərazisində formalaşdığı üçün) və yüksək keyfiyyətini (axının formalaşmasında bulaq suları üstünlük təşkil edir) nəzərə alaraq, bu çaylar üzərində içməli su təyinatlı su anbarlarının tikintisi;

- İşğaldan azad olunmuş ərazilərin suvarma suyu təminatında suyun nəqlinin torpaq və beton kanallarla müqayisədə əhəmiyyətli üstünlükləri ilə seçilən təzyiqli axın rejimli boru kəmərləri ilə həyata keçirilməsi.

İşğaldan azad olunmuş torpaqların torpaq fondu və onun istifadəçiliyi vəziyyətini təhlil etmək üçün 1992-ci ilə qədərki məlumatlardan istifadə edilmişdir. Rayonlar üzrə toplanmış materialların ümumiləşdirilməsi aşağıdakı nəticələri çıxarmağa imkan verir:

1. İşğaldan azad olunmuş (Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Zəngilan, Qubadlı, Laçın və Kəlbəcər) rayonların ümumi ərazisi 884550 hektar , kənd təsərrüfatına yararlı torpaqları 485984 hektar ($54,9 \%$) olmuşdur. Kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların $60,7\%$ -ni, yəni 295128 hektarını örüş və otlaqlar, $27,4\%$ -ni (133308 ha) əkin və dincə qoyulmuş torpaqlar, $6,3\%$ -ni (30468 ha) çoxillik əkmələr, $3,0\%$ -ni (13577 ha) biçənəklər, $2,6\%$ -ni (10014 ha) həyətəni sahələr təşkil etmişdir. Meşə torpaq-

ları 12,1% (97943 ha), şərti yararsız torpaq sahələri 34,6% (300623 ha) olmuşdur. Tədqiq olunan ərazinin 122082 hektarı suvarılan sahələrdir.

2. Ərazinin kənd təsərrüfatı dövriyyəsində olan torpaqların 71,8%-də (349368 ha) yüksək keyfiyyət qruplarına malik (I və II qrup) torpaqlar yer tutmuşdur, 110252 hektarı (22,7%) III keyfiyyət qrupunda, 24591 hektarı (5,1%) IV keyfiyyət qrupunda, 1786 hektarı (0,4%) isə V keyfiyyət qrupunda paylanmışdır.

3. Bölgənin suvarılan torpaqlarında 1,0 m-dən dayazda yerləşən qrunnt suları suvarılan ərazinin 3089 ha-nı (2,6%-ni), 1,0-3,0 m arasında yerləşən qrunnt suları ümumi suvarılan sahənin 44950 ha (36,8%-ni) və 3,0 m-dən dərinədə yerləşən isə 74043 ha (60,6%) qrunnt suları təşkil etmişdir. Mine-rallaşma dərəcəsi 1,0 q/l-dən az olan qrunnt suları 44554 ha (36,5%), 1,0-3,0 q/l arasında olan qrunnt suları 46609 ha (38,2%), 3,0 q/l-dən artıq olan qrunnt suları isə 30919 ha (25,3%) ərazidə müşahidə edilmişdir.

4. Suvarılan ərazinin 54186 hektarında (44,4%-də) torpaqlar müxtəlif dərəcədə şorlaşmaya məruz qalmışdır ki, bundan 37590 ha (69,4%) zəif şorlaşmış, 9968 ha (18,4%) orta şorlaşmış, 6628 ha (12,2%) isə şiddətli şorlaşmış torpaqlardır. Suvarılan ərazilərin yalnız 15900 hektarı (13%) drenləşmiş sahələrdir.

5. Bölgənin 27726 hektarında müxtəlif dərəcədə (18809 ha zəif, 8917 ha orta və şiddətli) şorakətləşmiş torpaqlar yayılmışdır.

6. İşğala qədər aparılmış tədqiqatlara əsasən, bölgədə 392283 ha eroziyaya uğramış sahələrdir, bunlardan 370736 ha (39,2%) zəif, 99673 ha (25,4%) orta, 138972 ha (35,4%) isə şiddətli eroziyaya uğramış torpaqların payına düşür.

İşğal dövründə düşmən ekoloji genosid törətmiş, təbii landşaftlarla yanaşı, aqrolandşaftları da məhv etmişdir. Partlayışlar nəticəsində yanmış torpaqlarda mikroorqanizmlər məhv edilmişdir və ümumiyyətlə, hərbi əməliyyatlara məruz qalan və münbitliyini itirən torpaqların bərpası üçün uzunmüddətli vaxt tələb olunur.

İşğal altından çıxmış torpaq ehtiyatlarından səmərəli istifadəni, yararsız vəziyyətə salınmış torpaqların əkin dövriyyəsinə qaytarılmasını təmin etmək, xüsusilə su və hərbi eroziyalara səbəb olan amillərin aradan qaldırılması yollarını müəyyən etmək üçün kompleks tədbirlər sistemi hazırlanmalıdır:

- Ərazilərdə müasir texnologiyalardan istifadəyə üstünlük verməklə mina təmizləmə işləri tam başa çatdırıldıqdan sonra uzunmüddətli rekultivasiya işləri aparılmalı. fitomeliorativ tədbirlər həyata keçirilməli, sahələrə yüksək normada peyin, mineral və mikrogübrələr verilməli, 2-3 il ərzində monitorinq müşahidələri və torpaqlar üzərində toksikoloji tədqiqatlar aparılmalıdır;

- Şorlaşmış və şorakətləşmiş torpaqların yaxşılaşdırılması istiqamətində kompleks aqromeliorativ tədbirlər işlənilməlidir;

- Real imkanları nəzərə alaraq, perspektiv fəaliyyət üçün müvafiq əkin sahələri üzrə yerquruluşu xəritələri tərtib edilməli və suvarma sistemləri müasir texnologiyalar əsasında yenidən qurulmalıdır;

- Ərazinin daş-kəsəkdən təmizlənməsi və hamarlanması işləri həyata keçirilməlidir;

- Təbiətdə ekoloji tarazlıq yaradılması məqsədilə ekosistemlər bərpa edilməli, genişmiqyaslı meşə meliorasiya işləri aparılmalıdır.